

УДК 327

Шевчук О.В., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

Шевчук Олександр Володимирович (1973 р.н.). У 1995 р. закінчив історичний факультет Миколаївського державного педінституту. Кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів – країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону в міжнародних відносинах.

Надрага Х.М., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Надрага Христина Миколаївна (1985 р.н.). Студентка IV курсу факультету політичних наук (спеціальність “Міжнародні відносини”) Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили.

“ТАЙВАНСЬКА ПРОБЛЕМА” У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ

У даній статті автори розглянули генезу “тайванського питання” в системі міжнародних відносин, виокремили основні внутрішні і зовнішні чинники впливу на проблему та надали можливі варіанти подальшого розвитку “тайванського питання”.

In this article the authors considered the genesis of the Taiwan problem in the system of international relations, emphasized main internal and external factors, which influence this problem and provided possible variants of the further development of the Taiwan question.

“Тайванське питання” є актуальною проблемою сучасних міжнародних відносин. Актуалізації проблеми сприяє формуюча роль Азіатсько-Тихоокеанського регіону у структуруванні нової архітектури світової системи міжнародних відносин у період постбіполярності. Зростання політичної та військової могутності Китаю на міжнародній арені не підлягає сумніву. Саме тому постає необхідність аналізу впливу викликів та загроз глобального і регіонального характеру на формування основних вимірів механізму регіональних міжнародних відносин. Внаслідок цього дослідження “тайванської проблеми” як дестабілізуючого фактора конструкції міжнародних відносин Азіатсько-Тихоокеанського регіону набуває сьогодні особливого значення.

На сьогоднішньому етапі вирішення тайванської проблеми за допомогою військової сили не втратило своєї актуальності. На нашу думку, са-

ме це і є фундаментальною домінантою важливості дослідження.

Серед плеяди українських дослідників, які розробляли проблематику “тайванського питання”, можна відзначити праці Б.М. Гончара [1], Л.О. Лещенка [2], С.В. Проня [3], М.А. Тарана [4] та С.М. Федоренка [5].

Окреме місце треба приділити російській історіографії. У цьому контексті слід відзначити праці Л. Гудошникова [6], А. Давидова [7], Г. Зинов'єва [8], В. Кашина [9], А.В. Острожського [10] та І.О. Цветкова [11].

На думку авторів, доречно презентувати наукову позицію Заходу. Безсумнівно фундаментальною, спираючись на тему дослідження, є позиція З. Бжезинського стосовно “тайванського питання”. По-перше, він американський дослідник, і його думка, так чи інакше, детермінована позицією уряду США, участь якого у розвитку та

перебігу “тайванської проблеми” є значною. Отже, З. Бжезинський вважає, що “Китай вже є важливою регіональною державою і, схоже, плекає ширші надії, маючи історію великої країни і зберігаючи уявлення про китайську державу як центр світу. Ті варіанти вибору, яким слідує Китай, вже починають впливати на геополітичне співвідношення сил в Азії, тоді як його економічний рушійний момент, поза сумнівом, додасть йому як велику фізичну потужність, так і зростаючі амбіції. З воскресінням “Великого Китаю” не залишиться без уваги і проблема Тайваню, а це неминуче вплине на американські позиції на Далекому Сході” [12]. За великим рахунком, американський дослідник зазначає, що США вважають неприйнятним для своїх національних інтересів возз’єднання Китаю силовим шляхом, але в той же час не виключає такого сценарію розвитку “тайванського питання”, враховуючи посилення позицій КНР на міжнародній арені.

Метою даного дослідження є аналіз генези “тайванського питання” у системі міжнародних відносин, визначення основних внутрішніх і зовнішніх чинників впливу на проблему та подання моделей подальшого розвитку “тайванського питання”.

Історично “тайванська проблема” виникла в міжнародних відносинах після громадянської війни в Китаї між комуністичною партією та партією гоміндан. В результаті комуністична партія здобула перемогу, і уряд Чан Кайши, тодішнього президента Китаю, висадився на Тайвані, фактично звузивши Китайську Республіку до розмірів острова. В той же час в 1949 р. виникає Китайська Народна Республіка на території материкового Китаю. З того часу провідною метою КНР є повернення Тайваню під свою юрисдикцію.

Взаємовідносини у трикутнику Вашингтон – Пекін – Тайбей є фундаментальною домінантою, що складає основу розвитку “тайванської проблеми” в міжнародних відносинах. На думку авторів, зовнішньополітичний курс КНР та США детермінує розвиток “тайванського питання” та визначає статус Тайваню.

Після виникнення Китайської Республіки на Тайвані і в Пекіні, і в Тайбеї сповідали принцип “одного Китаю”, проте кожна сторона розглядала як законну китайську державу тільки себе. У Пекіні, виходячи з того, що Тайвань – провінція КНР, не визнавали уряд Чан Кайши. У Тайбеї ж вважали, що влада на материку тимчасово захоплена “комуністичними бунтівниками”, проте рано чи пізно вони будуть розбиті, і після цього гоміндан поверне собі владу [13].

У зв’язку з цим в 1950 р. на Тайвані був прийнятий декрет про надзвичайний стан, що забороняв зв’язки з комуністичним Китаєм.

Треба зазначити, що тільки через військову і політичну підтримку США КНР не вдалося приєднати Тайвань силовим шляхом.

Але в 70-ті рр. ХХ ст. позиція США щодо Тайваню змінилась, бо американський уряд переорієнтував свою зовнішню політику на зближення з КНР. У 1971 р. КНР була прийнята в ООН і стала членом Ради Безпеки замість Китайської Республіки. А у 1972 р. внаслідок візиту президента США Р. Ніксона до КНР було підписано Шанхайське комюніке, в якому США визнавали позицію КНР щодо Тайваню – “єдиний Китай – два уряди”. Після цього, внаслідок зростання політичної та економічної могутності КНР, багато держав розірвали дипломатичні відносини з Тайванем та встановили їх з комуністичним Китаєм: з 1971 по 1980 роки п’ятдесят країн розірвали дипломатичні відносини з Тайванем. Найбільшою втратою уряд Китайської Республіки вважав США та Японію. Цей процес продовжувався і в 1980-ті та 1990-ті роки. В 1997 р. остання з крупних держав, Південно-Африканська Республіка, офіційно розірвала дипломатичні відносини з Тайванем. Наприкінці 1990-х років залишилось лише 28 держав, з якими Тайвань мав дипломатичні відносини. Це 14 країн Латинської Америки, 8 держав Африканського континенту, 4 країни Океанії та 2 держави Європи – Ватикан та Македонія [14].

Це вплинуло на позицію тайванського уряду стосовно взаємовідносин з КНР. В 1978 році президентом Китайської Республіки став Цзян Цзінго і відносини Тайваню з КНР потеплішали. У липні 1987 р. був відмінений декрет про надзвичайний стан, який забороняв зв’язки з материковим Китаєм. У результаті цього почали розвиватися торговельно-економічні контакти з КНР, збільшився приплив тайванських інвестицій в економіку КНР, посилювався культурний обмін між двома республіками, відбувалися візити делегацій в КНР і на Тайвань [15].

Цзян Цзінго приділив увагу економічному розвитку Китайської Республіки, що, в свою чергу, дозволило провести демократичні реформи, лібералізацію політичного життя, перейти до багатопартійності і системи вільних виборів президента, законодавчої влади та місцевого уряду.

У 1988 р. президентом Китайської Республіки став Лі Денхуей, який продовжив політику демократизації політичного життя на Тайвані. Він вважав таку політику доцільною, враховуючи розвиток відносин США з КНР. Для партії гоміндан стало необхідно здобути привабливий імідж на міжнародній арені, щоб заручитись підтримкою світової спільноти в разі військового конфлікту з КНР.

Важливою основою для політичних перетворень на Тайвані стали досягнення в економічній сфері. Тайвань навіть увійшов у число чотирьох “драконів” Східної Азії. В 1990-х роках на Тайвані відбулось так зване “економічне диво”, що виражалось у швидкому темпі тривалого економічного розвитку та перехід від планової економіки до ринкової. За всіма показниками еконо-

мічний розвиток Китайської Республіки та рівень життя населення випереджав КНР. Наприклад, в 1997 році об'єм валового внутрішнього продукту складав \$275 млрд. США, показник доходу на душу населення досяг \$12760 США, а за об'ємом зовнішньої торгівлі Тайвань займав 12-е місце в світі [16].

У 2000 році в результаті президентських виборів на Тайвані президентом став представник демократичної прогресивної партії – Чень Шуйбянь. У своїй інаугураційній промові новий президент задля нормалізації взаємовідносин з КНР дав кілька обіцянок: не проголошувати незалежність, не змінювати назву держави, не вносити в конституцію положень щодо міждержавного характеру відносин сторін, не проводити референдум, який змінює статус-кво стосовно питання незалежності або об'єднання, а також не відмінити програму державного об'єднання. Цей курс отримав назву “п'ять ні” Чень Шуйбяня.

Але, незважаючи на вимоги Пекіна, новий президент відмовився прийняти принцип “одного Китаю”, який до того був визнаний обома китайськими республіками.

Наприкінці 2003 р. до Законодавчого Юаню був представлений “Закон про референдум”. Прийняття його дозволило б виносити на загальне голосування питання, що стосуються державного прапора та гімну, назви держави і зміни її території.

Реакція КНР була вкрай різкою. Її уряд засуджував такі дії Китайської Республіки, стверджуючи, що цей закон сформує підстави для проголошення незалежності Тайваню, а в цьому випадку КНР вдалася б до військового вирішення даного питання, навіть якщо це призвело б до значних жертв.

У подальшому закон був прийнятий з рядом поправок, без положень про прапор, гімн, назву держави та зміну її території. Однак уряд КНР “хоч і вважає цей закон не таким, що загрожує проголошенням незалежності Тайваню, але таким, що ускладнює відносини між Пекіном та Тайбеєм” [17].

Багато науковців вважають, що прийняття Закону про референдум свідчить про велику перемогу Чень Шуйбяня, оскільки положення документа говорять про подальшу демократизацію політики Тайваню.

У 2004 р. Чень Шуйбяня було переобрано президентом на ще один строк.

Уряд Китайської Республіки в цей період все частіше наголошує на імовірності атаки зі сторони КНР, у зв'язку з ростом бойових можливостей Китаю та його жорсткою зовнішньою політикою. Це призводить до збільшення військового витрат Тайваню.

На сучасному етапі Китайська Республіка розробляє свою власну зброю. По-перше, це балістична ракета середньої дальності “Тянь Ма”,

протикорабельна ракета “Сюн Фен” і крилата ракета “Сюн Фен – 2Е”.

Тайвань намагався реалізувати свою програму створення балістичних ракет ще у 1970-1980 рр., і велись масштабні розробки з цього приводу, але, зважаючи на політику США, ці програми припинилися в 1982 році.

Тепер розробка Тайванем балістичних ракет “Тянь Ма” свідчить про зміну зовнішньополітичного курсу США та про тісне військово-політичне співробітництво, що, звичайно, викликає гостру критику з боку КНР.

Важливим аспектом сучасного розвитку Тайваню є підвищення рівня тайвансько-американських військових контактів. Зокрема, конгрес США у травні 2004 р. схвалив рішення про розширення оборонних зв'язків з Тайванем. 2 липня 2004 року уряд Китайської Республіки затвердив бюджет в 610 млрд тайванських доларів (близько 18,2 млрд доларів США), який був виділений на закупівлю цілого пакета зброї в період з 2005-2020 років [18].

Звичайно, що нарощування Тайванем оборонної спроможності держави та значне підвищення закупівель американської зброї не може викликати позитивної реакції з боку КНР, і взаємовідносини в контексті “КНР – Пекін” ще більше ускладнюються.

За великим рахунком, можна зробити висновок, що позиція тайванських лідерів щодо дипломатичного статусу Тайваню змінювалась протягом історії розвитку Китайської Республіки. Чан Кайши вважав, що єдино законним є тільки уряд Китайської Республіки, і прагнув до повалення комуністичного режиму, але в подальшому і Цзян Цзинго, і Лі Денхуей вже визнали так званий принцип: “один Китай – два уряди”. Політика теперішнього президента Чень Шуйбяня є найбільш сепаратистською за всю історію розвитку Китайської Республіки на Тайвані. Треба зазначити, що позиція Тайваню стала більш рішучою. Чень Шуйбянь проводить політичні реформи та впроваджує закони, що в цілому роблять проголошення незалежності Тайванем дуже вірогідним.

На сучасному етапі Тайвань знаходиться під жорстким дипломатичним тиском КНР, яка прагне повної ізоляції Китайської Республіки на міжнародній арені. У 2002 р. КНР встановила дипломатичні відносини з Науру, а в 2003 – з Ліберією, в результаті чого їх дипломатичні відносини з Тайванем були розірвані. Але разом з тим дипломатичною перемогою Чень Шуйбяня було визнання Тайваню островом Карібаті в 2003 році [19].

Сьогодні Китайська Республіка має всі ознаки держави – свій уряд, конституцію, законодавство та судову систему, атрибутику – герб та прапор, але разом з тим суб'єктом міжнародних відносин та членом міжнародних організацій Тай-

вань може стати тільки в разі проголошення незалежності.

До речі, щодо соціальної сторони питання: згідно з опитуванням, більш ніж 50 % мешканців острова вважають себе “тайванцями, а не китайцями”. Щодо дипломатичного статусу Тайваню, то за збереження статус-кво виступають 82,6 % респондентів, за незалежність – 22,1 %, а за об’єднання – 13,3 % [20].

Тобто більшість мешканців Тайваню влаштовує теперішній стан речей при збереженні існуючих показників економічного розвитку та соціальних гарантій.

Зовнішньополітичний курс США стосовно “тайванського питання” також змінювався за історію існування Китайської Республіки на Тайвані.

Автори статті прийшли до висновку, що відносно постійна позиція США стосовно “тайванської проблеми” полягає в тому, що американський уряд не підтримує застосування Китаєм сили задля повернення Тайваню. В принципі, в кінці 1990-х років США використовували політику “стратегічної невизначеності” та вважали для себе взагалі невігідним об’єднання Китаю, зважаючи на зміцнення військової та політичної могутності КНР, але в той же час співробітництво в контексті США – КНР також набувало все більшого значення для США. Після переобрання Б.Клінтона на другий строк, американсько-тайванські відносини стали більш конструктивними. Їх можна назвати більше “протайванськими”, ніж “пропекінськими”, незважаючи на проголошення трьох “ні” Б. Клінтоном в Шанхаї (не підтримувати політику “двох Китаїв”, не підтримувати незалежності Тайваню, не підтримувати членство Тайваню в міжнародних організаціях).

До того ж у 1998 р. відбулося різке збільшення об’єму поставок американських озброєнь на Тайвань. За рік було продано матеріалів і устаткування на суму в 1,2 млрд доларів, тобто майже в три рази більше, ніж в 1996 р. [21].

Отже, за великим рахунком, адміністрація Б. Клінтона підтримувала статус-кво щодо Тайваню, але збільшувала військово та економічне співробітництво з Китайською Республікою

З 2000 року до сьогодні взаємовідносини в трикутнику “Вашингтон – Пекін – Тайбей” є дуже важливими, оскільки від позиції КНР та США щодо “тайванського питання” залежить безпека в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Вирішення проблеми Тайваню за допомогою зброї не втратило своєї актуальності і сьогодні. Політика адміністрації Буша почала відходити від позиції “стратегічної невизначеності” щодо “тайванської проблеми”, однак США не підтримують ідеї стосовно проголошення незалежності Тайваню.

Що ж до позиції КНР, то з часом вона стає більш рішучою, зважаючи на курс адміністрації

президента Китайської Республіки на Тайвані Чень Шуйбяня, політика якого є доволі сепаративною.

У лютому 2000 р. уряд КНР опублікував другу Білу книгу з тайванського питання, яка мала назву “Принцип одного Китаю і тайванське питання”. У ній КНР вперше офіційно додала нову, третю за рахунком, умову застосування військової сили проти острова – “якщо тайванський уряд протягом тривалого часу відмовлятиметься від мирного вирішення об’єднання сторін Тайванської протоки шляхом переговорів” [22].

Фактично це означало істотне посилення позиції Пекіна, який раніше говорив тільки про дві умови, – “якщо Тайвань відокремиться від Китаю під будь-якою назвою і якщо Тайвань буде завойований і окупований іноземною державою”. Третя умова давала набагато більше приводів для застосування сили Пекіном, а також її надто розмите визначення дозволяло КНР вдало використовувати цю умову на свою користь.

14 березня 2005 року КНР прийняла закон про протидію розколу держави, який, за заявами уряду Китаю, націлений на стимулювання зв’язків між сторонами Тайванської протоки та пов’язаний з мирним об’єднанням держави.

За великим рахунком, цей закон був прийнятий через посилення сепаратистських настроїв уряду Китайської Республіки і не є таким, що націлений на мирне вирішення “тайванського питання”. На нашу думку, закон означає, що Пекін застосує силові методи в разі значних кроків Тайваню щодо проголошення незалежності.

Можна зробити висновок, що на розвиток “тайванського питання в міжнародних відносинах” впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники.

До внутрішніх чинників можна віднести позицію Тайваню стосовно свого дипломатичного статусу, рівень економічного розвитку Китайської Республіки, інтенсивність політичних, економічних і соціальних контактів між КНР і КР та позицію самих тайванців.

Зовнішні чинники – це позиція США стосовно “тайванського питання” та рівень військово-технічного співробітництва між США і Тайванем.

На сучасному етапі, враховуючи позиції урядів КНР, США та Китайської Республіки на Тайвані, єдино можливими є два варіанти вирішення “тайванського питання” та його подальшого розвитку: перший – об’єднання Китаю мирним шляхом, другий – проголошення Тайванем незалежності.

Вважаємо за доцільне детальніше зупинитись на аналізі цих моделей врегулювання проблеми в Тайванській протоці.

На наш погляд, об’єднання Китаю мирним шляхом є доволі сумнівним. Всі дії уряду Чень Шуйбяня суперечать цьому. Неодноразові заяви президента про необхідність прийняття закону, який дозволив би змінювати назву Китайської

Республіки, державну атрибутику і територію Тайваню шляхом референдуму та утвердження нової конституції, свідчать про позицію більш близьку до проголошення незалежності в подальшому, ніж до об'єднання з КНР. Звичайно, що повернення Тайваню під юрисдикцію КНР можливе або при зміні своїх позицій теперішньою владою, або при появі нової влади. У 2008 році на Тайвані відбудуться президентські вибори, і ми прийшли до висновку, що треба проаналізувати розвиток "тайванської проблеми" у випадку перемоги опозиційних демократичній прогресивній партії сил.

Головною опозиційною силою теперішньої влади, що буде змагатися за перемогу на виборах, є партія гоміндан. Лідер цієї партії Лянь Чжань категорично проти проголошення незалежності. В КНР цю розстановку сил розуміють дуже добре. Саме тому в 2005 році, після прийняття Закону про прогидію розколу держави, до КНР був запрошений лідер гоміндану. На наш погляд, з історичної точки зору цей факт є сенсаційним, оскільки партія гоміндан завжди була супротивником комуністичної партії Китаю. Але, зважаючи на обставини, Лянь Чжань є більш підходящою кандидатурою в президенти Китайської Республіки, ніж Чень Шуйбянь.

Зустріч голови КНР Ху Цзинтао з Лянь Чжанем продемонструвала їх спільні цілі щодо розширення співробітництва між материковим Китаєм та Тайванем. Єдиною умовою Пекіна є визнання принципу "єдиного Китаю". Позиція гоміндану відповідає цій умові. І якщо Лянь Чжань стане президентом Китайської Республіки, то політика на подальше об'єднання Китаю ляже в основу побудови відносин в контексті "КНР – Китайська Республіка".

Ще одним фактором, що сприяє цьому, є розвиток економічних та торговельних відносин Тайваню з КНР. Зараз материковий Китай став найкрупнішим торговельним партнером Китайської Республіки. Станом на 2004 рік, за даними КНР, двостороння торгівля досягла \$78,3 млрд США [23].

Отже, можна зробити висновок, що перший варіант вирішення "тайванської проблеми" викликає багато сумнівів і можливий лише при заміні влади Китайської Республіки на уряд з політикою, більш близькою до позиції визнання "єдиного Китаю". І, звичайно, за умови сприятливої позиції США.

Тепер треба проаналізувати другий варіант – проголошення Тайванем незалежності. Позиція

нинішньої влади підтримує курс скоріше на проголошення незалежності, аніж на збереження статус-кво. На нашу думку, Тайбей не наважиться на порушення статус-кво на Тайвані, оскільки КНР, швидше за все, застосує силу для повернення Тайваню під свою юрисдикцію. Проте треба розглянути сценарій розвитку подій в разі проголошення Тайванем незалежності. У КНР буде два варіанти – змиритися з утратою Тайваню або застосувати силу. На наш погляд, КНР у такому разі все ж таки застосує силу, бо Тайвань є стратегічно важливим об'єктом. На думку російського науковця А. Ларина, існують деякі фактори, які стримують КНР від військового вирішення "тайванської проблеми". По-перше, це негативний вплив війни на економіку острова та КНР. По-друге, це негативна реакція з боку США та світової спільноти, що в подальшому призведе до погіршення економічного співробітництва КНР з провідними країнами світу. І третій фактор, що стримує військове втручання КНР, – це психологічний та моральний аспекти. Автори вважають, що китайці навряд чи будуть вбивати своїх тайванських співвітчизників.

Однак треба розглянути, як будуть розвиватися події, якщо КНР почне вирішувати "тайванську проблему" силою. В цьому випадку постає інше питання: чи втрутяться в цей конфлікт США? Деякі дослідники вважають, що – ні, зважаючи на близькосхідну політику американського уряду, що була доволі невдалою і принесла колосальні економічні збитки США. Ми вважаємо, що США втрутяться, оскільки приєднання Тайваню означало б грандіозне посилення економічного та політичного становища КНР на міжнародній арені, а цього США, держава, яка ніколи не відмовиться від світового лідерства, просто не допустить. В результаті зіткнення держав з таким військовим потенціалом, як США та КНР, відбудеться значний політичний дисбаланс, який вплине не тільки на міжнародні відносини в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, а й на світову політику в цілому.

В принципі, зважаючи на сучасну обстановку на міжнародній арені, де всі її суб'єкти взаємопов'язані та залежать один від одного, урядам КНР та Китайської Республіки треба зберегти нинішній статус-кво і налагодити політичні, економічні та культурні зв'язки, побудувати такий політичний діалог, який буде заснований на взаєморозумінні та повазі.

Література

1. Гончар Б., Таран М. США – КНР і Тайвань: трикутник взаємодії і суперечностей в 90-і роки ХХ ст. / Академія наук вищої школи України. – Випуск другий. – К.: Хрещатик, 1999. – С. 22-31.
2. Лещенко Л.О. Внутрішня і зовнішня політика КНР в контексті глобалізаційних процесів // Збірник наукових праць: Дослідження світової політики. – Вип. 14. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2000. – С. 72-82.

3. Пронь С.В. Тайванське питання та спроба його вирішення в сучасній китайській історіографії // Наукові праці. – Т. 8. Історичні науки. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1999. – С. 154-57.
4. Таран М.А. “Тайванська проблема” в зовнішній політиці США в 1990-і роки: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.02 // Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 19 с.
5. Федоренко С.М. Еволюція політичного курсу відкритості Китаю: Автореф. дис. ... к.п.н.: 23.00.04 / НАН України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 1998. – 20 с.
6. Гудошников Л. Выборы 2002 года на Тайване // Проблемы Дальнего Востока. – 2002. – № 2. – С. 64-69.
7. Давыдов А. Китай в современной внешнеполитической стратегии США // Проблемы Дальнего Востока. – 2005. – № 3. – С. 45-60.
8. Зиновьев Г. Отношения в треугольнике Вашингтон – Пекин – Тайбей: политические аспекты (2000-2003 гг.) // Проблемы Дальнего Востока. – 2004. – № 2. – С. 31-45.
9. Кашин В. Новые нюансы в военно-политической ситуации в Тайваньском проливе // Проблемы Дальнего Востока. – 2005. – № 1. – С. 13-19.
10. Островский А.В. Тайвань накануне XXI века. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1999. – 223 с.
11. Цветков И.А. Политика США по отношению к тайваньской проблеме, 1949-1999 гг. Дисс. ... к.п.н. // Санкт-Петербургский государственный университет / http://amstol.spb.ru/library/Dis/dis_vved.htm.
12. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1998. – С. 59-60.
13. Ларин А. Тайваньский сепаратизм вне закона // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 4. – С. 8.
14. Островский А.В. Указ. соч. – С. 165.
15. Там само. – С. 10.
16. Там само. – С. 12.
17. Ларин А. Указ. соч. – С. 9.
18. Кашин В. Указ. соч. – С. 15-16.
19. Там само. – С. 10
20. Ларин А. Указ. соч. – С. 9.
21. Цветков И.А. Указ. соч. /http://amstol.spb.ru/library/Dis/dis_vved.htm.
22. Зиновьев Г. Указ. соч. – С. 30-31.
23. Ларин А. Указ. соч. – № 4. – С. 14.

Надійшла до редколегії 19.11.2007 р.